

Младена Прелић

Етнографски институт САНУ, Београд
mladena.preljic@ei.sanu.ac.rs

Војислав Радовановић као етнолог¹

Војислав С. Радовановић (27. јануар 1894, Павлица, Рашка – 26. април 1957, Београд), био је по основном образовању географ – геоморфолог, али се током научне каријере бавио и антропогеографијом, етнологијом и историјом. Био је студент и асистент Јована Цвијића, професор универзитета у Загребу, Скопљу и Београду, дописни члан Српске академије наука од 1940. године. Један је од иницијатора оснивања Етнографског института САН(У) и његов први управник (1947–1957). Допринос Војислава Радовановића етнологији остао је донекле у сенци његовог рада у области антропогеографије и географије. У овом тексту биће речи управо о етнолошком аспектима његове делатности.

Кључне речи: Војислав С. Радовановић, историја етнологије у Србији, антропогеографска истраживања, Македонија

Vojislav Radovanović as an Ethnologist

Vojislav S. Radovanović (January 27th 1894, Pavlica/Raška – April 26th 1957, Belgrade), was a geographer–geomorphologist by formal education, but in the course of his academic career he also researched in the area of anthropogeography, ethnology and history. He was a student and assistant of Jovan Cvijić; professor of universities in Zagreb, Skopje and Belgrade; corresponding member of the Serbian Academy of Sciences (SAS) since 1940. He was one of the initiators of the establishment of the Institute of Ethnography SAS(A), and its first director (1947–1957). Contribution to ethnology by Vojislav Radovanović is somewhat overshadowed by his results in anthropogeography and geography. In this paper ethnological aspects of his work will be discussed.

Key words: Vojislav S. Radovanović, history of ethnology in Serbia, anthropogeographic research, Macedonia

Војислав С. Радовановић, професор универзитета и дописни члан Српске академије наука, професионално се обично означава као географ и антропогеограф, али често уз то и као етнолог. Он је био и први управник Етнографског института САН(У), у првој деценији рада ове установе

¹ Текст је резултат рада на пројекту основних истраживања бр. 177027 који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

(1947–1957). Годишњица оснивања Института прилика је да се подсети и на етнолошке аспекте рада Војислава Радовановића, који су данас можда помало скрајнути и заборављени, али који нису безначајни.

Биографски подаци

Проф. др Војислав С. Радовановић родио се 14/27. јануара 1894. године у Павлици (у то време Студенички срез, Рашка), у учитељској породици². Основну школу завршио је у селу Врбовцу код Смедерева, а гимназију у Шапцу и Нишу. На Филозофски факултет Универзитета у Београду уписао се 1912. године, али је рат прекинуо његове студије. Као ђак-наредник Радовановић је 1915. године био рањен на фронту, а једно време био је и у заробљеништву. Студије је наставио после рата и 1921. године дипломирао географску групу наука. Научним радом почео је да се бави још као студент, на препоруку свог професора Јована Цвијића. Још 1914, уочи почетка Првог светског рата, прикључио се екипи којом је руководио др Јефто Дедијер на антропогеографским истраживањима области Тиквеш и Рајец у Македонији. Истраживања је наставио 1920. и 1921. године, као студент, затим 1922. као суплент гимназије у Скопљу и најзад 1923. године као Цвијићев асистент. Сакупљена грађа послужила је као основа докторске дисертације коју је код проф. Цвијића одбранио 1924. године (*Годишњак 1951*, 560–561), и коју је ускоро и публиковао у едицији *Српски етнографски зборник* [даље СЕЗб] (Радовановић 1924). Пошто је промовисан за доктора филозофских наука, постаје доцент за географију на Филозофском факултету у Скопљу 1924–1925, а 1925. прелази у Загреб као ванредни професор географије на тамошњем универзитету. Врло брзо међутим бива пензионисан (!), али се 1926. године поново враћа у Скопље. Ту ради као кустос Музеја Јужне Србије, од следеће године истовремено и као хонорарни професор етнологије са етнографијом на Филозофском факултету у Скопљу, а затим и као ванредни професор географије на истом факултету. Од 1928. до 1930. држао је катедру етнологије са етнографијом, а редовни професор географије на Филозофском факултету у Скопљу постао је 1938. године. Истовремено, наставља да хонорарно ради у Музеју Јужне Србије, као управник Етнографског одељења (1928–1941), а затим и као његов директор (1938–1941). Године 1940. изабран је за дописног члана Српске краљевске академије наука. Рат је провео у Београду³, да би од 1945. године постао редовни професор географије на београдском универзитету, истовремено

² Мајка Зорка била је из Ниша, а отац Софроније из Златара код Бруса. Отац је био учитељ, а као резервни официр српске војске погинуо је у I светском рату 1915. године. Радовановићи су иначе пореклом из Дробњака, а у Србију су се доселили у време I српског устанка, најпре у Шумадију, а затим у село Златаре, на тадашњој граници са Турском (*Годишњак 1951*, 560-561).

³ Треба споменути да је Војислав Радовановић био један од малобројних српских интелектуалаца који су 1941. године одбили да потпишу Недићев антикомунистички проглас *Апел српском народу* (Маријанац 2015, 118).

предајући антропогеографију студентима етнологије (*Годишњак 1951*, 562–563).

Био је научни сарадник Географског института САН(У) и научни сарадник и управник Етнографског института САН(У), од оснивања 1947. до смрти 1957. године. Осим тога, током радног века био је члан и сарадник бројних других научних, културних и културно-просветних удружења. Уређивао је више значајних серијских публикација, од којих је свакако најважнији СЕЗБ. Прво одељење *Насеља и порекло становништва* уређивао је од 1947. до 1957, а Друго – *Живот и обичаји народни*, од 1948. до 1957. године. Као управник Етнографског института САН(У) покренуо је и уређивао едиције ове установе које излазе и данас – *Зборник* (1950), *Посебна издања* (1950) и *Гласник* (1952)⁴.

Проф. др Војислав С. Радовановић је после краће болести преминуо у 64-ој години, у Београду, 26. априла 1957. године. Библиографија његових научних и стручних радова, броји преко 100 библиографских јединица (*Годишњак 1951*, 566–583; Гатарић 2015, 137–140)⁵. Савременици, пријатељи, сарадници и некадашњи студенти памте га као пријатног, скромног и толерантног човека, истовремено и посвећеног научника и професора, чија је ерудиција изазивала поштовање⁶.

Антропогеографски рад

Када се говори о научном раду Војислава Радовановића, обично се истиче ширина његових интересовања. Његово дело се може поделити у више научних области⁷, али је важно нагласити да Радовановић није само давао радове из различитих области, него су ти радови често били суштински интердисциплинарног карактера. Такав приступ свакако проистиче из опредељења овог научника да у истраживању следи Цвијићеву антропогеографску школу. Он се најчешће и оцењује као Цвијићев најдоследнији следбеник, посебно у домену антропогеографије, коју је, по

⁴ Детаљније у *Годишњак 1951*, 563–566; Гатарић, 2015, 136.

⁵ Велики број библиографских јединица чине енциклопедијске одреднице, посебно оне објављене у *Народној енциклопедији српско-хрватско-словеначкој*, коју је између два светска рата уређивао Станоје Станојевић.

⁶ Сећања на проф. Војислава Радовановића могу се, на пример, наћи у: Дробњаковић 1957, Костић 1972, Влаховић 1987, Маријанац 2015. Поводом 120 година од рођења, његовом животу, раду и заоставштини био је посвећен научни скуп на Географском факултету у Београду, у марту 2015. Радови са скупа објављени су у часопису *Демографија* бр.12 исте године.

⁷ Влаховић, рецимо, сматра да се Радовановићев радови могу поделити на четири основне групе – географске, историјско-географске, антропогеографске и етнолошке (Влаховић 1987, 170).

неким мишљењима и значајно унапредио⁸. Цвијићево разумевање географије као истовремено природне и друштвене науке, што се најбоље одражава у његовом концепту антропогеографије, или „географије људи“, која спаја и на синтетичан начин представља међузависност многих аспеката природног окружења, историјског контекста и творевина културе и друштва, управо је и водило Радовановића у правцу интердисциплинарности. То га је, између осталог, довело и до интересовања за етнологију (и фолклор), који нас у овом раду првенствено занимају⁹. Стога ћемо излагање о Радовановићевом доприносу етнологији почети од његовог антропогеографског рада.

Већ је речено да је прво велико теренско истраживање Војислава Радовановића било антропогеографског карактера и да се односило на области Тиквеш и Рајец у Македонији. Оно је започето у време кад је, после Балканских ратова, држава Србија, која је проширила своје границе на југ, била веома заинтересована за разне врсте информација о крајевима и људима који су ушли у њен састав, а о којима се до тада није много знало. Иако је ове истраживачке напоре прекинуо Први светски рат, Радовановић је успео да сачува прикупљену грађу и да касније настави свој рад.

Тиквеш и Рајец представљају систематичну, комплексну, слојевиту цвијићевску синтезу, која је, пошто је одбрањена као дисертација, одмах и штампана у првом одељењу СЕЗб-а (Радовановић 1924). Монографија је веома добро примљена¹⁰ и свом аутору је отворила врата успешне научне и универзитетске каријере.

У наредним годинама, Радовановић је, између осталог, дао неке краће радове који су врло индикативни за његово разумевање антропогеографије, али и за укупан рад Цвијићевих следбеника. После Цвијићеве смрти на Конгресу словенских географа и етнолога излагао је, а затим објавио кратку студију о Цвијићевој антропогеографској школи (Радовановић 1927б). Радовановић сматра да се она зачела кад је Цвијић 1896. објавио прва *Упутства за проучавање села*, да је њен значајан замајак серија СЕЗб, а да су њени методолошки и теоријски темељи изложени пре свега у *Антропогеографским проблемима Балканског полуострва* (Цвијић 1902), и у капиталном делу *Балканско полуострво* (Цвијић [1922, 1931] 1966). Карактерише је теренски рад, односно сакупљање података на извору, мрежа сарадника, а такође и само поднебље које проучавају – Балкан на коме се на релативно малом простору сусрећу различити народи, културе и цивилизације, те на коме је још увек могуће пратити и реконструисати

⁸ Веома ласкаве оцене дају му на пример Дробњаковић, Влаховић, али и други, нпр. Милован Пецељ, који каже да је после преране смрти Јефта Дедијера најозбиљнији настављач Цвијићеве антропогеографске школе био Радовановић. „Лук Цвијић – Дедијер – Радовановић је кичма српске антропогеографске школе“ (Пецељ 2015, 51).

⁹ Колико је овај аспект Радовановићевог рада био важан истиче поново Влаховић, који сматра да је он примљен у СКА 1940. године за дописног члана првенствено на основу етнолошких радова, на предлог Јована Ердељановића (Влаховић 1987, 170).

¹⁰ На пример, о њој се врло похвално изразио Тихомир Ђорђевић (Јовановић 1988, 204).

миграционе токове и порекло становништва на основу породичног памћења, што је кључно за антропогеографска објашњења¹¹. То значи да је проблеме било могуће сагледавати *генетски* (односно процесуално), с обзиром на још увек живе народне традиције. Аспект антропогеографских истраживања који је изразито наглашен, јер се у њему преламају географски, економски, културни и други фактори, представља изглед насеља и типови станишта. Уз то, врхунац антропогеографског истраживања Цвијићеве школе представља сагледавање социјалних и психичких особина становништва одговарајућих географских области. У свему овоме, по мишљењу Радовановића, Цвијићева антропогеографска школа, на челу са својим учитељем и оснивачем, постигла је особене и завидне резултате.

Други рад у истом духу односи се на преглед до тада урађених антропогеографских истраживања Јужне Србије (односно, данашњих територија Македоније, Косова, Метохије и Санцака)¹². И у овом случају, предлог за даљи рад ученика и следбеника представља Цвијићево капитално дело из 1906. године, *Македонија и Стара Србија*, као и *Балканско полуострво*. Поново, нагласак је на проучавању насеља и порекла становника, док врхунац антропогеографског рада представља сагледавање психичких типова, насталих у сложеним односима природних, друштвених и културних фактора. Радовановић наглашава да Цвијићева дела представљају синтезу, а да његови следбеници, после ових „првих и више општих резултата“, треба да „пруже што више детаљних разматрања и студија, од области до области (итд)“ (Радовановић [1932] 2017, 650).

¹¹ Радило се најчешће о дуготрајним миграцијама ниског интензитета, која измичу пажњи историчара, али имају значајне последице на састав становништва одређеног краја, а која је Цвијић назвао метанастазичким кретањима.

¹² У овом раду повремено наводим термин *Јужна Србија* онако како га је сам Радовановић користио у духу тадашњег времена. Свакако иначе не сматрам легитимним да се он односи на Македонију. Читав Радовановићев, и не само Радовановићев међуратни ангажман на подручју које се у то време називало Јужна Србија може да се посматра у светлу државног пројекта интеграције крајева који су јој припојени после Балканских и Првог светског рата. Он је подразумевао и конструкцију српског идентитета словенског становништва на овом простору. Остваривао се, између осталог, и оснивањем различитих просветних, културних и научних установа. Те установе су имале задатак ширења одговарајућег националног духа, али и просвете, и научног истраживања крајева о којима се још није довољно знало, а које је требало интегрисати у нову државу. Вероватно кључна међу новим установама, Филозофски факултет у Скопљу, на коме је радио и Радовановић, као део Београдског универзитета основан је 1920. године (Јовановић 2011б, 23–36), док је, рецимо, Музеј Јужне Србије, чији је Радовановић био сарадник, а касније и директор, основан 1923. (Јовановић 2011б, 36–38). Читав низ истакнутих интелектуалаца и научника упућиван је између два рата у Скопље са одговарајућим националним задатком. Питање је, међутим, колико је сваки од тих научника здушно прихватао тадашњу државну и националну идеологију, а колико је њихов боравак на новим, до тада мало истраживаним територијама био за њих истраживачки изазов сам по себи, независно од ње. О томе би вероватно било тешко донети јединствен закључак, који би се односио на сваку од бројних и међусобно различитих личности. Читав овај подухват није се иначе показао претерано успешним, и имао је и неке значајне ненамераване последице. Видети више у Јовановић 2002; 2011а; 2011б; 2013.

Војислав Радовановић је наставио да се бави антропогеографским проблемима до краја своје научне каријере. До Другог светског рата концентрисао се на поменуто подручје које се у то време називало Јужна Србија (пре свега, Радовановић је радио у Македонији, али и на Косову, рецимо у Подујеву), а касније, прешавши у Београд, већ као управник Етнографског института САН(У), средином прошлог века организовао је и сам учествовао у истраживањима Посавине и Поцерине, као и Призрена са околином. Ипак никад више није стигао да сам објави синтезу, поготово не онаквог домета као што је био *Тиквеш и Рајец*. Резултати истраживања Подујева и Шабачке Посавине и Поцерине објављени су тек постхумно, на основу Радовановићевих теренских бележница (Радовановић 1994; Радовановић 1998)¹³, док се данас изузетно драгоцен грађа везана за Призрен, на чему је радила бројна екипа окупљена око Етнографског института, чува у овој установи и недавно је дигитализована (в. Башић 2017). Радовановић се током овог истраживања посебно интересовао за развој призренске чаршије (Костић 1973, 109).

Из аспекта сагледавања етнолошких димензија Радовановићевог антропогеографског рада веома је занимљиво покушати реконструисати његове теренске методе. О томе је неке забелешке објавио он сам, неке се могу наћи у његовој постхумно делимично публикованој заоставштини, а неке у сећањима савременика. Занимљиво је да је у уводу у дело *Тиквеш и Рајец* Радовановић описао потребу успостављања блискости и поверења између истраживача и сарадника, као и свој осећај емпатије са људима чији начин живота истражује, чиме у извесној мери одудара од других сличних антропогеографских монографија свог доба у којима аутори задржавају дистанцу и „објективност“.

„Потребно је било стећи мало више искуства и изнаћи начин приближити се овим вековима потиштеним и стога до краја опрезним нашим сународницима; а без те интимности антропогеографски испитивач би остао и без успеха.“ (Радовановић 1924, 131).

„Народ је до темеља благ и добар, а што је дубоко увучен у себе, па се тешко да показати, стоји до његове антропогеографске

¹³ За штампу их је приредила Радовановићева кћи Миљана (1921–2011), по образовању такође антропогеограф и дугогодишњи сарадник Етнографског института САНУ. У књизи *Шабачка Поцерица и Посавина* приређен је део матетријала који је Радовановић скупљао на терену током лета 1947, 1948. и 1949. године. Двадесет две сачуване свеске у његовој заоставштини садрже веома детаљну антропогеографску, етнографску и фолклористичку грађу. Од тога, две свеске садрже само народне песме. Грађа садржи и фото-материјал (преко 800 фотографија са детаљним тумачењима), теренски дневник, различите скице, демографске и статистичке податке, библиографске белешке, исписе из литературе итд. Прекуцана целокупна грађа износи 1055 страна. По речима приређивача, објављено је пре свега оно што се односило на антропогеографију, док је врло много етнолошког и фолклористичког материјала остало необјављено (Радовановић 1994, 7–9). Рад о Подујеву је знатно краћи, али свакако драгоцен за питања порекла становника тог краја (Радовановић 1998).

судбине, чијим сам се разјашњавањем покушао да бавим.“
(Радовановић 1924, 132).

За његов стил теренског рада такође може бити симптоматично да се у уводу својих радова најсрдачније захваљује својим саговорницима, испољивши у њима, опет необично за то време, извесно разумевање да они нису тек пуки информатори, већ људи који заједно са истраживачем учествују у стварању текста.

Поред тога, Радовановићев сарадник Цветко Костић сећа се првог управника Етнографског института САН(У), у неким ситуацијама на, у то време колективним, теренским истраживањима у Призрену средином 1950-их година. Костић каже да је Радовановићев рад на терену могао само да импонује, да је успевао да са саговорником успостави односе спонтаности и поверења и да је врло брзо по целој призренској чаршији и у свим њеним слојевима стекао више пријатеља. То му је омогућавало, рецимо, да врло детаљно уђе у поједине аспекте истраживања. Уз то је и целокупна организација поменутог теренског истраживања, са великим бројем спољних сарадника, била у Радовановићевим рукама, што је он, уз сопствени теренски рад, обављао са великом умешношћу (Костић 1972, 9)¹⁴.

Маријово и Маријовци

Још у периоду између два светска рата које је провео у Македонији, антропогеографска истраживања одвела су Радовановића у област Маријово. Тематика његових објављених радова из овог краја првенствено је етнoлошка и фолклористичка, што произилази из поменутог комплексног концепта антропогеографије, која је обухватала и интересовање за културу, као и *психичке типове* одређених области¹⁵. Маријово је област која се наслања на Тиквеш, али је смештена у планинама уз долину Црне Реке. Овако ју је описао сам Радовановић:

“У планинској корутини Маријову, око клисурасте и кањонске долине Црне Реке, између Пелагоније и Тиквеша, код становништва се још и данас задржао стари, патријархални начин живота, који се огледа како и материјалној тако и у духовној народној култури. А нарочито привредни и домаћи живот Маријоваца, поред других особина народног живота и обичаја,

¹⁴ За потпуније сагледавање Радовановићевог теренског метода драгоцен би био и увид у теренски дневник, са подацима о раду из дана у дан, који је, по речима приређивача, водио током истраживања Посавине и Поцерине (в. Радовановић 1994, 8).

¹⁵ Радовановић штавише наводи да је он обавио антропогеографска истраживања Маријова (претпоставља се да се то односи на порекло становништва и типове насеља и кућа), чије ће резултате објавити на другом месту (Радовановић 1935а, 110). Овакав рад, међутим, колико ми је познато, нигде није објављен, па је упитно шта се десило с тим Радовановићевим рукописом.

показује врло старе црте, које одводе и у веома далеку прошлост и примитивност” (Радовановић 1928а, 131).

„Географски доследно самој области, становништво овога изолованог планинског предела образује засебну, врло изразиту етничку групу, код које се и до данас очувао стари, патријархални начин живота, који се огледа како у духовној тако и у материјалној народној култури“ (Радовановић 1935а, 110).

Ове опсервације ослањају се на ранији Цвијићев опис овог краја. По његовом мишљењу, ради се о „најчистијој словенској области у Македонији“, „области патријархалног живота, са једва приметним турским и грчко-цинцарским културним утицајима“, чије је планинско становништво „и по психичким особинама засебна оаза у Македонији: отворено, досетљиво, отресито” (Цвијић 1906, 321–322, нав. у Радовановић [1931] 1932, 1).

Оно због чега су Маријовци привукли његову посебну истраживачку пажњу су дакле, по наводима Радовановића, њихова „етничка заокруженост“ (у антропогеографском смислу)¹⁶, „етнографска свежина“ и релативна заосталост.

Први рад из ове групе, *О народној храни у Маријову* (Радовановић 1928а), управо ставља нагласак на релативну заосталост овог краја. Он говори о справљању и употреби хлеба од жира (*желадов леб*) у исхрани људи. Употреба жировог хлеба, која представља један од најстаријих и најпримитивнијих начина људске исхране, пре развоја култура жита, у време истраживања (1924) могла се наћи само на неколико места на земљи. У изолованој и забаченој области Маријово, у Македонији, међутим, услед недостатка других извора хране, био је у употреби до Првог светског рата, не само у време гладних година већ и као редовна храна сиромашнијег становништва. Током Првог светског рата, међутим, Бугари су уништили храстове шуме у поменутом региону, па се 1920-их година, кад је Радовановић био на терену, *желадов леб* углавном више није користио, али су саговорници могли да дају податке о њему.

Радовановић се бави етимологијом речи *желед*, начином корићења храстових шума и поделе њихове територије међу сељацима – сточарима Маријовских села. Објашњен је процес брања и прераде жира у брашно, а затим у хлеб. Радовановић класификује врсте жира и налази паралеле у његовој употреби у исхрани у античкој Грчкој, класичној Македонији, Шпанији у време Плинија, и у средњем веку, наводећи и ретке савремене примере (неке области Грчке и Русије). У начину припреме хлеба у Маријову, аутор види грчке и римске, али и старословенске утицаје (Радовановић 1928а, 132–136). У време кад је писао свој текст, поред примера из Маријова, који се већ губио, и поменутих области Русије и Грчке, Радовановић налази и неке примере из Норвешке као и пример калифорнијских Индијанаца, као

¹⁶ Ово би значило да једној географски одређеној целини одговара становништво релативно уједначених културних карактеристика, са унутрагрупном ендегамијом.

„последње живе примере и остатке једног од најстаријих и најпримитивнијих начина људске исхране, засноване на сакупљачкој економији, која је искоришћавала готове природне дарове“ (Радовановић 1928а, 136). У овом тексту Радовановић је окренут потрази за архаичним елементима у култури једне области коју сам карактерише као заосталу, „примитивну“ (у смислу архаичности, првобитности њених културних образаца), чиме је у начину разумевању културних процеса близак еволуционизму.

Други значајан рад о Маријову и Маријовцима тиче се фолклора, односно представља збирку усменог стваралаштва – песничке и прозне народне традиције ове групе – *Маријовци у песми, причи и шали. Неколико прегришти из ризнице духовног блага Јужносрбијанаца* (Радовановић [1931] 1932). Сам аутор у уводној белешци наводи поново релативну изолованост ове области и изразиту етничку заокруженост њених становника, уз жељу да се бави и њеним психичким карактеристикама, као мотив за ово сакупљање и проучавање маријовског фолклора (Радовановић [1931] 1932, 1). У збирци се, по његовим речима, огледају „колико духовно стваралаштво и песнички и приповедачки дар, толико и остали народни квалитети и снажне традиције и духа ове свеже етничке групе.“ (Радовановић [1931] 1932, 2). Један од тих квалитета, по Радовановићевом мишљењу, јесте и онај који указује на националну свест ове етничке групе на крајњем југу Јужне Србије – јер се у великом броју епских песама јавља мотив Косова. Уз то, ова „фолклорна збирка пружа један богати низ чињеница и из живота и о особинама самих Маријоваца“, чији се хумор, по ауторовом мишљењу, може у нашој земљи упоредити само са ерским (Радовановић [1931] 1932, 2).

Књига *Маријовци у песми, причи и шали* садржи 122 забележена текста, 65 у стиху и 57 у прози. Песме су подељене на *краљске* и *старске* (бр. 1–25)¹⁷ и *женске* и *бећарске* (бр. 26–63),¹⁸ као и *молбе* и *благосиљање* (бр. 64–65),¹⁹ а проза, односно приче и шале – на *сказне* и *приказне* (бр. 66–90) и *лаге* и *смешке* (бр. 91–122)²⁰. Неколико података о настанку збирке дато је на крају, као имена певача и приповедача и место из кога су били, неки подаци о настанку појединих песама и неким изузетним интерпретаторима и могућим ауторима песама, као и начин бележења текста²¹. Напоменуто је да подела песама која је примењена прати народно схватање о њиховим врстама, а

¹⁷ Десетерачке епске песме које изводе мушкарци углавном на црквене празнике.

¹⁸ Обредне, углавном сватовске песме које изводе жене.

¹⁹ Молитве и здравице.

²⁰ Приче се причају током друштвених окупљања, у слободно време, на путовањима...

²¹ Радовановић је бележио текстове „по слуху“, дословце како су их певач или приповедач изговарали, те се у збирци виде разноврсне нијансе народног говора, које су некад различите и код истог саговорника. И у песмама које се певају, бележен је само текст, не и нотни запис. На истом месту Радовановић пише и о процесу настајања и неговања усменог фолклора и, нешто опширније, разматра случај врло талентованог саговорника за кога мисли да је не само интерпретатор, него и аутор неких песама (Радовановић [1931] 1932, 127–128).

наведене су укратко и прилике у којима се пева и приповеда (Радовановић [1931] 1932, 127–128).

Трећи, најобимнији, а може се рећи и најважнији рад овог научника о Маријовцима представља *Народна ношња у Маријову*, студија објављена у два дела у *Гласнику Скопског научног друштва* (Радовановић 1935а; 1936)²². Веома је занимљиво да у уводном делу аутор износи да традицијски начин одевања (*народну ношњу*) посматрао као етнолошку појаву, а истовремено као географску карактеристику одређене области. Сматрајући да је традицијски начин одевања („ношња“) једна од главних „етнолошких чињеница, (...) исконска појава, пореклом још од најпримитивнијег културног ступња људског развика“ (Радовановић 1935а, 107), аутор у уводном делу пише:

“(...) културни изглед предела биће непотпун ако се о његовом становништву, као ствараоцу и носиоцу целокупног културног печата, поред насеља, привреде, саобраћаја и начина живота, куће и осталих зграда, старина, етничких, социјалних и психичких особина, немамо представу и о народној ношњи. Она као саставни и нераздвајни део људског бивања и кретања, као заштита и украс човечије природе, истовремено и као спољно обележје разних мањих и већих етничких група, будући у сталној већој или мањој зависности од природе земљишта, привреде и начина живота, од етничког и социјалног стања, културног ступња и развика, често варира од једног до другог предела, од једне до друге географске средине, те тиме такође пружа једну од њихови изразитих географских карактеристика“ (Радовановић 1935а, 107).

Географска диференцираност рељефа и становништва варира, а са њом и разноврсност ношње. Али ношња „није само *географски факат*, овде крајње подређене врсте“, она је и „*географски фактор* у етничким и социјалним односима, са несумњиво значајним последицама“ (Радовановић 1935а, 108). Јер, објашњава Радовановић, у Јужној Србији на снази је ендегамија у оквиру жупа, а ношња је спољни израз граница у којима се склапају брачне везе. Жупе, иако су често једна поред друге, имају другачије природне услове, културне утицаје и обрасце, као и начин живота, те се становништво међусобно не меша. Жупна ендегамија има и ретке изузетке, али ако невеста или домазет дођу у другу жупу, примају начин одевања који је ту типичан. Слично се дешава и кад се досељавају читаве породице. Али ако се досељавају веће, већ формиране етничке групе, оне ношњу задржавају, а са њом и ендегамију у сопственом кругу, чиме за више генерација избегавају потпуну асимилацију (Радовановић 1935а, 108–109).

²² Теренска истраживања Радовановић је обављао 1924. и 1926, а допуне у јесен 1927. и 1929. године. У саобраћавању испитивања интересима етнолошке науке руководио се *Упутствима за испитивање народа и народног живота* Јована Ердџановића из 1911, као и *Упутствима за прикупљање градива о ношњи у нашем народу* Тихомира Ђорђевића из 1926. године (Радовановић 1935а, 110).

Етнолошка, али у исто време и географска сигнификантност ношње, значи да се она мора проучавати комплексно, не само путем дескрипције, него и довођењем у везу са географским/природним, историјским и културним факторима (Радовановић 1935а, 109). Стога рад о народном одевању Маријоваца представља комплексно и детаљно истраживање, које обухвата бројне аспекте, а сам рад отпочиње, после увода, описом географских основа предела који утичу на карактеристике одеће, укључујући и економију и етничке и културне утицаје, затим, особина, значаја и поделе народне ношње (патријархалне основе народне ношње, скупни појам и делови народне ношње, народна ношња као украс, као духовна заштита, делови ношње који се користе за врачање и бајање, прерушавање, даривање одевних предмета итд.). Детаљно су описани начин израде ношње и њених појединих делова, категорисани према полу и узрасту, начин чувања и одржавања одеће као женски посао, а затим и накит, као део женске, и оружје, као део мушке ношње, и укупан телесни изглед Маријоваца, став, стас, изглед лица, нега и украшавање лица, косе и тела.

За ову монографију Радовановић је награђен у своје време врло престижном Дучићевом наградом (Пецељ 2015, 52), а она је и касније често карактерисана као једна од најбољих код нас (Јовановић 1988, 205) или у јужнословенском свету (Пецељ 2015, 52), па чак и као најбоља у јужнословенској етнолошкој литератури уопште (Влаховић 1987, 173). Иако је ова последња оцена мало претерана, свакако се ради о изузетном делу, које се по квалитету описа и разумевању комплексности културних образаца и процеса сагледаних кроз један аспект културе, може сматрати и данас актуелним.

Још неки радови се баве Маријовом и Маријовцима, на пример *Селачка буна у Маријову у Македонији у другој половини 16. века* (Радовановић 1948). Такође и рад о рељефима који приказују селјаке ктиторе цркава односи се на маријовску грађу. О њима има података и у радовима о ритуалном убијању стараца и односу Маријоваца према старинама. Ови радови су, међутим, због своје тематике сврстани у наредна поглавља.

Народни култови

Посебну тематску групу чине радови Војислава Радовановића о народним култовима ктитора и светитеља. Већ је поменуто да се први, *Култ прстонародних црквених ктитора у Јужној Србији*, односи на област Маријова (Радовановић 1927а). Српска средњевековна традиција, која се одржала и у старије турско доба тамо где је још било властелинских породица, подразумевала је да се ктитори цркава – владари и властела, представе на фрескама у унутрашњости цркве. Међутим, током својих истраживања у Маријову двадесетих година прошлог века, Радовановић је уочио другачију појаву и један сасвим особен култ црквених ктитора, који нису владари и властела већ припадници обичног народа, а чији су ликови представљени у облику рељефних фигура у камену, постављених у спољњем

зиду цркве, изнад улаза. Два таква рељефа нашао је обилазећи цркву Светог Николе у Бзовићу. Они представљају ликове сељака-ктитора, узидане над јужним, односно западним улазом, уз осликане ликове св. Недеље и св. Николе. Представљени су на начин као стари средњевековни ктитори са уздигнутим крстом у десној руци. Црква је подигнута 1862, на таласу одвајања од утицаја грчке, Цариградске патријаршије – старија црква са грчким и новија са словенским натписима на живопису је правило у овом крају. Пошто је уништена током рата, обновљена је 1927. године. Сељаци-ктитори којима су посвећени рељефи, дедо Богдан и дедо Анђеле, припадају најпознатијим породицама тог краја, и највише су допринели подизању нове цркве. Њихова имена остала су у породичном и локалном памћењу. Ипак, одређена дистанца према правом култу ктитора постигнута је тиме што су рељефи постављени споља, а не унутар цркве. Сами ликови обучени су у народну маријовску ношњу и доста грубо клесани. Као ауторе рељефа Радовановић идентификује живописце – народне мајсторе из села Гари (Мијаци). Аутор изводи два закључка: култ простонародних ктитора је „самоникло“ поновно народно оживљавање култа старих црквених ктитора – владара и властеле. Друго, подсећајући на готово култни однос који сељаци у овим крајевима често исказују према рељефима – археолошким остацима античког доба, Радовановић констатује да он представља „ново, самоникло и примитивно народно оживљавање онога античког начина ликовне уметности, чијим културним узорима и остацима ова земља изобилује још од најстаријих времена“ (Радовановић 1927а, 104).

У ову групу радова убрајају се и два краћа записа са терена, оба из Скопске Црне Горе. Први се односи на Милоша Обилића, који се у овим крајевима, поред тога што се памти у епиској традицији, слави и као светац-мученик. У цркви Светог Спаса у Кучевишту (средиште Скопске Црне Горе), иконописац – народни зограф живописао је лик св. Милоша Обилића²³ (Радовановић, 1929б). Други пример је култ св. Злате Мегленске, хришћанске девојке – „народне мученице“, која је представљена на зиду цркве св. Спаса у Раштаку, зиданој 1861, а живописаној 1863. године (Радовановић 1935б)²⁴. Радовановић утврђује идентитет живописаца, анализира начин представљања „народних светитеља“, као и историјске догађаје и народна предања повезане са њима. Ове народне култове он доводи у везу са положајем хришћана у Османском царству, у коме је крајем 18. века завладала анархија, а који су

²³ Радовановић, међутим, наводи да ово није усамљен случај. Паралела постоји у Хиландару (Радовановић 1929в, 3–4), а у једном каснијем раду он наводи и примере из Срема и околине Ниша о којима је накнадно сазнао (Радовановић 1952, 228).

²⁴ Св. Злата Мегленска била је девојка из села Слатине у Меглену, која је одбила да прими ислам и да се уда за Турчина, због чега је била дуго и сурово мучена и на крају убијена, 13. октобра 1795. Тај датум (по старом календару) је затим узет као дан ове светитељке. Поменута представа „народне светитељке“ није усамљена, Радовановић наводи још један пример у околини Битоља, и сматра да је њен култ развијен и у околини Скопља. У житијама светаца у *Охридском прологу* св. Злати Мегленској је посвећено двоструко више простора него св. Сави (Радовановић 1935б, 332–334).

показивали отпор безакоњу и неправдама и у својим локалним традицијама (Радовановић 1929б; 1935б).

Најзад, најлабориранији пример народног хришћанског култа и његове визуелне представе односи се на Краљевића Марка, односно епску зографску композицију у цркви у селу Лопатице у околини Битоља²⁵. Радовановић је овај пример евидентирао на терену 1939. године, третирајући га као „самониклу појаву“ народне фолклорне уметности и оригинално зографско дело. Он расправља о могућем аутору, ктиторима цркве и историјском контексту настанка ове ликовне представе, посебно о односу Турака и грчких свештеника према њој и народном отпору и према једнима и према другима (Радовановић 1952). Радовановић расправља о утицају епске традиције на менталитет, о културном идентитету два јачача, како их је зограф представио (рецимо, на основу њихове одеће, телесног става итд.) и порукама композиције, онако како су их могли читати македонски сељаци, али и Турци. Наводи могуће узоре и паралеле, односно представе коњаника које су могле да буду познате претпостављеном аутору, зографу из Мијака. Радовановић такође износи варијанте песама и прозе о Марку Краљевићу и Муси Кесеџији, посебно локално специфичне варијанте тог краја. Он сматра да се ради о јединственом случају уношења мотива народне песме у црквени живопис, односно, како сам каже, транспоновања временске у просторну уметност, у облику композиције два коњаника, који се, по његовом мишљењу, одиграо према схватању и потребама публике – сељака овог краја (Радовановић 1952)²⁶.

У овим радовима долази до изражаја ерудиција Војислава Радовановића, његово познавање црквене и народне уметности, иконографије, народног хришћанства, историје и усменог фолклора. Комбинујући та знања, Радовановић успешно остварује интердисциплинарност у анализи. Тој групи радова може се додати и *Народно опхођење према старинама у Јужној Србији* (Радовановић 1928б). У њему овај аутор описује однос становништва у различитим крајевима у Македонији према археолошким налазиштима или ископинама. Он наводи различите примере испољавања поштовања, страха, веровања у магијску, али и божанску моћ археолошких остатака којима обилује терен Македоније – прављење амајлија, мољење пред киповима, коришћење камена са рељефом у градњи најчешће цркава, веровање у моћ старих новчића итд. Наводи и разна народна предања о старинама, и светим местима каквим се сматрају различита црквишта или гробишта, примере континуитета светих места итд. Веровања и ритуали некад су заједнички за Србе и Муслимане. Овај занимљив рад, поткрепљен обилном теренском грађом, у коме се материјална сфера преплиће са идеологијом, веровањима и култовима народне религије такође указује на ерудицију и готово с лакоћом

²⁵ Ради се о великој зографској композицији, димензија 172x284 која се налази на спољној страни западног зида цркве св. Богородице. Црква је подигнута 1857, а композиција два коњаника који се боре датира се у 1884. годину (Радовановић 1952, 214–215).

²⁶ В. и Николић 2015.

остварен интердисциплинарни приступ његовог аутора, који комбинује археологију, религију, историју, етнологију и фолклор.

Предања о убијању старих људи

Када се говори о Радовановићу као етнологу, значајно је поменути и његов рад о предањима о убијању старих људи²⁷. Подстакнут једним старијим радом Симе Тројановића (1898), као и Тихомира Ђорђевића (1923), и сам Радовановић објављује своју грађу из Македоније, која се односи на ту тему, уз то евидентирајући где су је и у ком облику други истраживачи налазили у нашој земљи (Динарски крајеви, Источна Србија), а затим правећи и много шире паралеле, које се односе на словенске и старобалканске народе, али и на примере из целог света, Азију, Африку, Аустралију. Он сматра да предање указује на постојање обичаја и да је он некад био веома широко распрострањен, штавише да је био правило за већину народа на свету. У случају Срба, за које је Тројановић сматрао да су у појединим крајевима овај обичај задржали донедавно, Радовановић напротив сматра да се његово губљење везује за даљу прошлост и примање хришћанства, а његово постојање за економске, психолошке, али и ритуалне и религијске разлоге. Што се тиче крајева у којима су се оваква предања још увек могла наћи између два рата, Радовановић наводи да су то заостали, изоловани планински предели, за које иначе Цвијићева школа везује појам *етнографске свежине*. Географску распрострањеност коју настоји да установи, што је типично за његов рад, везује за контекстуализацију и разумевање културних образаца у оквирима не само друштвене, већ и природне средине (Радовановић 1929–1930).

У новије време, Бојан Јовановић критиковао је читав корпус радова на тему убијања старца у домаћој етнолошкој продукцији. Он сматра да је уверење научника да постојање предања сведочи о постојању самог ритуала – научни мит, те да су научници претходних генерација заменили тезе, конструишући наводну друштвену стварност за коју нема довољно доказа²⁸. Јовановић такође сматра да нема археолошких доказа за обичај лапота, као и да би истинитост предања о њему довела у питање не само концепт природне смрти и читав корпус обичаја и обреда везаних за смрт и сахрањивање, већ и табу убиства, као један од темеља на којима се заснивају људска друштва. Он сам затим анализира предање о убијању старца као такво, ослањајући се углавном на психоаналитичке теорије (Јовановић 1999). У корпус критикованих радова аутор укључује и онај Војислава Радовановића (Јовановић 1999, 22).

²⁷ Ритуално убијање старца постало је шире познато је под називом *лапот*. Радовановић га међутим у свом раду не користи, пошто није типичан за крајеве у којима је он истраживао.

²⁸ Радовановић у овом погледу ипак наводи неке, мада не сасвим недвосмислене доказе, о постојању ритуалне праксе убијања старца у Белорусији и Украјини (Радовановић 1930, 323–325).

Иако Јовановићеви аргументи с једне стране имају тежину, с друге је врло тешко дефинитивно просуђивати о односу предања и ритуала везаних за претпостављено врло далеку прошлост. Неки истраживачи још увек посматрају убијање старца не само као предање, већ и као реални чин (нпр. Стевановић 2009, 191–197), а Радовановићев рад, из аспекта теме којом се бавимо, занимљив је као комбинација фрејзеровског еволуционизма и Цвијићеве антропогеографске школе.

Радовановић о Цвијићу

Већ је речено да је Радовановић више пута писао о свом професору и ментору Јовану Цвијићу, и да је два рада која се баве антропогеографском школом објавио одмах по његовој смрти (Радовановић 1927б; Радовановић 1927ц). Убрзо затим, објављује и рад који се бави личношћу Цвијића као јавног интелектуалца и националног радника (Радовановић 1929а). Теми научног и јавног рада Јована Цвијића вратио се још озбиљније 50-их година 20. века, објавивши опсежан рад, у коме је дао свој поглед на Цвијићево дело наглашавајући његову комплексност. У њој Радовановић види одраз комплексности саме географске науке, коју, као и Цвијић, схвата и као природну и као друштвену у исто време (Радовановић 1953–54). О Цвијићевој антропогеографској школи Радовановић је поново писао нешто касније (Радовановић 1957), а постхумно је објављена и његова монографија *Јован Цвијић* (Радовановић 1958). У њој аутор најпре износи податке о Цвијићевом формирању у детињству и младости, при чему се ослања на аутобиографске записе (Цвијић [1923]1965), а затим синтетично излаже резултате Цвијићевих дугогодишњих систематичних и обухватних истраживања Балкана, уз критички осврт и социо-политичку контекстуализацију Цвијићевог деловања, који су дати у завршним поглављима. На самом крају, говори и о рецепцији Цвијићевог научног рада и признањима која су му одавана, ван граница Србије и Југославије и унутар њих (Радовановић 1958). Овом књигом Радовановић у извесном смислу заокружује своје погледе на дело Јована Цвијића.

Може се рећи и да оснивање Етнографског института САН(У), у чему је Војислав Радовановић активно учествовао, а затим био постављен и за првог његовог управника, што је остао све до смрти 1957. године, представља настојање да се настави Цвијићево дело. Управо током деценије у којој је Радовановић био управник у Институту се негује интердисциплинарност, успоставља широка мрежа спољних сарадника, и даје примат антропогеографским истраживањима. Извори сведоче да је првобитна идеја и била да се Институт, према првом одељењу СЕЗб-а, назове Институт за проучавање насеља и порекла стаовништва (*Годишњак 1945*, 59), да би ипак 1947. године било одлучено да се назове Етнографски, са циљем да замени рад Етнографског одбора (1898–1940). Ово је такође подразумевало праћење поделе СЕЗб-а на одељења и посвећивање подједнаке пажње антропогеографији, етнологији и фолклористици. Временом, а посебно од краја

1970-их година, у Институту су преовладала другачији теоријски концепти и проблеми истраживања, карактеристичнији за савремену етнологију и социокултурну антропологију, док се антропогеографија, као претходно и фолклористика, постепено повлаче из истаживачких фокуса (в. Лукић Крстановић и Прелић 2016).

Закључак

После свега што је речено, може се најпре поновити да је Радовановића Цвијићева антропогеографска школа одвела у правцу интердисциплинарности, интересовања за културне аспекте живота становника појединих географских области, конкретније, за етнологију и фолклор. У тим истраживањима. Радовановић се одликовао разноликим интересовањима и разноврсношћу тема (фолклор, одевање, храна, друштвени обичаји, култови), као и широким образовањем и акрибичношћу.

Уз интердисциплинарност, која се данас сматра пожељним, али тешко остваривим достигнућем, а коју Радовановић захваљујући својој ерудицији веома успешно постиже, и неки аспекти теренског истраживања односно метода га чине веома модерним. То је пре свега оно што би се данас назвало улажењем у сфере културне интимности, као и емпатија са саговорницима, разумевање њихове сарадничке улоге, и често навођење њихових изворних исказа. Све то га приближава савременим методама етнографског теренског рада. С друге стране, међутим, потрага за изолованим срединама, које наводно чувају архаичне, „аутиентичне“ обрасце културе, односно за, Цвијићевом терминологијом речено, „етнографском свежином“ или, како каже сам Радовановић, „неокрњеном чистотом“ начина живота, задржавају га у оквирима оновремене „традиционалне“ етнологије, која се, бар у једној мери, ослања на еволуционизам и која је данас умногоме превазиђена. Други потенцијални Радовановићев научнички грех би могао да се односи на питање идентитета становништва „Јужне Србије“ и рад на конструисању пожељног националног идентитета „јужносрбијанаца“, који је између два светска рата био и државни пројекат. Ова тенденција може се експлицитно читати у више Радовановићевих радова, али она може подједнако (или можда и више) бити врста конформистичког „заклона“ и оправдања у уводним деловим његових текстова, иза којег Радовановић обавља неидеологизовано научно истраживање, исто колико и стварна Радовановићева тенденција. Говорећи о евентуалном романтизму у његовим радовима, не може се рећи да Радовановић у њима конструира идеалтипске моделе „народног живота“, већ појавама које описује приступа са историчношћу и контекстуалношћу. Стога су они и данас поуздан извор обиља података о оновременом животу одређених популација. Да би се изнео утемељен закључак о овим донекле контрадикторним својствима Радовановићевих текстова, била би потребна истраживања која би обухватала и другу грађу, а не само његове публиковане научне радове.

У сваком случају, када се апстрахују евентуалне идеолошке наслаге, остаје оно што је пажљиви истраживач Радовановић оставио је иза себе будућим пажљивим читаоцима – низ радова који сведоче о народној култури у времену када ју је истраживао, о њеној аутономности и истовремено условљености различитим факторима, процесуалности и синкретизацији, о континуитету и памћењу, визуелним изворима за проучавање народне културе, о њеним материјалним и нематеријалним аспектима, и много чему другом што је до данас актуелно. Највише од свега, оставио је питања о односу човека и његовог природног и друштвеног окружења и културног наслеђа која је иницирао његов претходник и ментор Јован Цвијић, а која се увек изнова могу актуелизовати.

На крају, из потсхумно приређених радова може се закључити да је иза Радовановића остало много теренске грађе која није искоришћена у објављеним радовима. Свакако би било изузетно корисно уколико би се она на неки начин могла учинити доступном данашњим истраживачима.

Литература

- Bašić, Ivana (prir.). 2017. *Prizori, zvuci i reči zaboravljenog Prizrena*. Beograd: Etnografski institut SANU.
- Cvijić, Jovan. 1902. *Antropogeografski problemi Balkanskog poluostrva*. *Srpski etnografski zbornik* 4. Naselja srpskih zemalja. Rasprave i građa 1. Beograd: Srpska kraljevska akademija.
- Cvijić, Jovan. 1906. *Osnove za geografiju i geologiju Makedonije i Stare Srbije* 1–2, Beograd: Srpska kraljevska akademija.
- Cvijić, Jovan. 1965. [1923] „Iz uspomena i života.“ U *J. Cvijić, Autobiografija i drugi spisi*, prir. V. Stojančević, 9–57. Beograd: SKZ.
- Cvijić, Jovan. 1966. [1922, 1931] *Balkansko poluostrvo i južnoslovenske zemlje. Osnove antropogeografije*. Beograd: Zavod za izdavanje udžbenika SRS.
- Drobnjaković, Borivoje, 1957. „Oproštajno slovo dopisnika Borivoja Drobnjakovića u ime SAN i EI SAN na pogrebu dopisnika Vojislava S. Radovanovića.“ *Glasnik SAN* 9 (2): 97–99.
- Drobnjaković, Borivoje. 1958. „Vojislav S. Radovanović (1894–1957).“ *Glasnik Etnografskog instituta SANU* 7: IX–XI.
- Đorđević Tihomir. 1923. *Ubijanje staraca. Naš narodni život*. Beograd.
- Gatarić, Dragica. 2015. „Biografija i bibliografija Vojislava S. Radovanovića.“ *Demografija* 12: 135–140.
- [Godišnjak 1945] *Srpska akademija nauka. Godišnjak* 52. 1945. Beograd: Srpska akademija nauka – Naučna knjiga.

- [Godišnjak 1951] *Srpska akademija nauka. Godišnjak 58. 1951.* Beograd: Srpska akademija nauka.
- Jovanović, Bojan. 1999. *Tajna lapota.* Beograd: Balkanološki institut SANU – Prometej.
- Jovanović, Vladan. 2002. *Jugoslovenska država i Južna Srbija 1918–1929 (Makedonija, Sandžak, Kosovo i Metohija u Kraljevini SHS).* Beograd: INIS.
- Jovanović, Vladan. 2011a. *Vardarska banovina 1929–1941.* Beograd: INIS.
- Jovanović, Vladan. 2011b. “Prosveta – najbrži tvorac nacije”: Filozofski fakultet u Skoplju 1920-1941.“ *Tokovi istorije 2*: 23–41.
- Jovanović, Vladan. 2013. „Negovanje dekretiranog pamćenja: nacionalne proslave i jubileji u Vardarskoj banovini.“ *Tokovi istorije 3*: 93–108.
- Jovanović, Milka. 1988. „Profesor Vojislav S. Radovanović (1957-1987).“ *Glasnik Etnografskog instituta SANU 26–27*: 203–207.
- Kostić, Cvetko. 1972. „Sećanja na osnivača i prvog upravnika Etnografskog instituta Vojislava Radovanovića.“ *Glasnik Etnografskog instituta SANU 21*: 107–110.
- Lukić Krstanović, Miroslava i Mladena Prelić. 2016. „Jovan Cvijić, antropogeografska škola i naučne politike Etnografskog instituta SANU u periodu 1947–1990.“ U *Jovan Cvijić i srpska etnologija i antropologija. Zbornik radova*, ur. Miloš Matić i dr. 149–184. Beograd: Etnografski muzej u Beogradu – Etnografski institut SANU – Filozofski fakultet u Beogradu.
- Marijanac, Zdravko D. 2015. „Sjećanja na akademika profesora Vojislava S. Radovanovića.“ *Demografija 12*: 109–118.
- Nikolić, Desanka. 2015. „Vojislav Radovanović o prenošenju epske tradicije u likovnu umetnost.“ *Demografija 12*: 45–48.
- Pecelj, Milovan R. 2015. „Vojislav Radovanović i njegova antropogeografska istraživanja.“ *Demografija 12*: 49–54.
- Radovanović, Vojislav S. 1924. „Tikveš i Rajec.“ U *Naselja i poreklo stanovništva 17. Srpski etnografski zbornik 29*, ur. Jovan Cvijić, 129–565. Beograd: Srpska kraljevska akademija.
- Radovanović, Vojislav S. 1927a. „Kult prstonarodnih i crkvenih ktitora u Južnoj Srbiji.“ *Glasnik Skopskog naučnog društva 3, Odeljenje društvenih nauka 1*: 99–104.
- Radovanović, Vojislav S. 1927b. *Jovan Cvijić i srpska antropogeografska škola.* Beograd: Jedinstvo.
- Radovanović, Vojislav S. 1927c. „Jovan Cvijić. Njegov naučni rad u Južnoj Srbiji.“ *Volja 2 (2)*: 95–105.

- Radovanović, Vojislav S. 1928a. „O narodnoj hrani u Marijovu.“ *Glasnik Geografskog društva* 14: 131–137.
- Radovanović, Vojislav S. 1928b. „Narodno ophođenje prema starinama u Južnoj Srbiji.“ *Južni pregled*: 385–406.
- Radovanović, Vojislav S. 1929a. „Nacionalni zavet Jovana Cvijića.“ *Biblioteka Život i rad* 4: 3–27.
- Radovanović, Vojislav S. 1929b. „Sveti Miloš Obilić: južno-srbijanski kult narodnog heroja.“ *Život i rad*: 3–7.
- Radovanović, Vojislav S. 1929–1930. „Narodna predanja o ubijanju starih ljudi. Geografsko-etnografska poređenja.“ *Glasnik Skopskog naučnog društva* 7–8, *Odeljenje društvenih nauka* 3–4: 309–346.
- Radovanović, Vojislav S. 1932. [1931] Marijovci u pesmi, priči i šali : nekoliko pregršti iz riznice duhovnog blaga Južnosrbijanaca. Skoplje.
- Radovanović, Vojislav S. 1935a. „Narodna nošnja u Marijovu (1).“ *Glasnik Skopskog naučnog društva* 14, *Odeljenje društvenih nauka* 8: 107–179.
- Radovanović, Vojislav S. 1935b. „Sveta Zlata Meglenska: južnosrbijanski kult devojke narodne mučenice.“ U *Spomenica srpsko-pravoslavnog sabornog hrama Svete Bogorodice u Skoplju 1835–1935*, 229–336. Skoplje.
- Radovanović, Vojislav S. 1936. „Narodna nošnja u Marijovu (2).“ *Glasnik Skopskog naučnog društva* 15-16, *Odeljenje društvenih nauka* 9–10: 127–209.
- Radovanović, Vojislav S. 1948. „Seljačka buna u Marijovu u Makedoniji u drugoj polovini XVI veka. Jedan primer geografske ubifikacije istorijskih događaja na osnovu ispitivanja naselja i porekla stanovništva.“ *Zbornik Filozofskog fakulteta Univerziteta u Beogradu* 1: 239–308.
- Radovanović, Vojislav S. 1952. „Markov megdan s Musom. Kult narodnog heroja zaštitnika sirotinje raje.“ *Glasnik Etnografskog instituta SAN* 1 (1–2): 231–255.
- Radovanović, dr Vojislav S. 1953–1954. „Jovan Cvijić – iz perspektive savremene naučne misli jedan pogled na život i naučno delo velikog srpskog naučnika, s naročitim obzirom na antropogeografiju i etnografiju, na dan dvadesetpetogodišnjice njegove smrti (16. 1. 1927 – 16. 1. 1952).“ *Glasnik Etnografskog instituta SAN* 2-3: 1–66.
- Radovanović, Vojislav. 1957. „Cvijićeve antropogeografske ispitivanja.“ U *U spomen tridesetogodišnjice smrti Jovana Cvijića (16. 1. 1957)*. Posebna izdanja SAN 276. Spomenica 12. Geografski institut 13. Beograd: Naučno delo (SAN).
- Radovanović, Vojislav S. 1958. *Jovan Cvijić*. Beograd: Nolit.

- Radovanović, Vojislav S. 1994. *Šabačka Posavina i Pocerina: antropogeografska ispitivanja*. Prir. Miljana Radovanović. Beograd.
- Radovanović, Vojislav S. 1998. „Antropogeografska ispitivanja 1929. u Podujevu: varošice i zaseoci.“ Prir. Miljana Radovanović. *Glasnik Etnografskog instituta SANU* 47: 143–152.
- Radovanović, Vojislav S. 2017. [1932] „Problemi antropogeografskih ispitivanja Južne Srbije.“ U *Stara Srbija i Makedonija. Naselja, poreklo stanovništva, običaji*, ur. Borisav Čeliković, 635–666. Biblioteka Koreni 30. Beograd: Službeni glasnik – SANU.
- Stevanović, Lada. 2009. *Laughing at the Funeral: Gender and Anthropology in the Greek Funerary Rites*. Special Editions 69. Belgrade: Institute of Ethnography SASA.
- Trojanović, Sima. 1898. *Lapot i prokletije u Srba*. Beograd: Iskra
- Vlahović, Petar. 1987. „Rad dr Vojislava Radovanovića na etnologiji. Pisci naše etnologije i antropologije 1.“ *Etnoantropološki problemi* 1: 169–177.

Примљено / Received: 05. 02. 2018.

Прихваћено / Accepted: 11. 04. 2018.